

Maija Mäkikalli, Iiris Kestilä, Juha Heinonen ja Jonna Häkkinen

Digital Access to the Sámi Heritage Archives

Saamelaisten arkistoaineistojen saavutettavuutta kehittävä hanke

Alkuperäiskansojen ja arkistojen suhde on ajankohtainen aihe. Kaksi vuotta sitten Kansainvälisen arkistojen neuvoston ICA:n (*International Council on Archives*) alkuperäiskansojen erikoisryhmä EGIMoICA (*Expert Group in Indigenous Matters*) teki julistuksen, jossa toimivaltaisia arkistoja haastettiin turvaamaan alkuperäiskansojen oikeudet arkistoissa säilytettävään kulttuuriperintönsä.¹ Keskustelua ovat herättäneet esimerkiksi kysymykset tiedollisesta itsemääräämisoikeudesta ja kulttuuriperinnön palauttamisesta digitaalisessa muodossa. Useat instituutiot ovatkin laatineet eettisiä ohjeita kulttuuriperinnön käyttöön liittyen.

Saamelaisten historiaan ja kulttuuriin liittyvää arkistoaineistoa on hajallaan eri puolilla Pohjoismaita ja Eurooppaa. Saamelaisalue ja saamelaiset ovat kiinnostaneet tutkijoita ja tutkimusmatkailijoita vuosisatojen ajan ja näiden matkajien mukana on päätyneet paljon erilaisia aineistoja saamelaisalueen ulkopuolelle. Niinpä hallinnon ja viranomaisaineistojen lisäksi muun muassa tutkimusmatkailijoiden matkapäiväkirjoja, kirjeitä, ääni- ja kuva-aineistoja on sekä eri maiden arkistoissa että erilaisissa yksityiskokoelmissa, yliopistojen ja museoiden kokoelmissa. Aineistojen löytäminen ja niiden tutkiminen on ollut varsin haastavaa.

Parhaillaan käynnissä olevassa, EU:n Interreg Nord -ohjelman rahoittamassa Digital Access to the Sámi Heritage Archives -hankkeessa² on

kartoitettu saamelaisiin ja heidän kulttuuriinsa liittyviä aineistoja Euroopan muistiorganisaatioissa. Hankkeessa tehdään hakupalvelu, jonka avulla arkistoissa jo digitoituihin aineistoihin on aikaisempaa helpompi päästä käsiksi. Ajatus hakupalvelun kehittämisestä syntyi Suomen Kansallisarkiston Saamelaisarkistossa. Vaikka palvelu rakennetaan arkiston kaikkien asiakkaiden käyttöön, hankkeen tarkoituksena on ennen muuta helpottaa saamelaisten pääsyä omaa kulttuuriin koskevan aineiston äärelle. Tämä lähtökohta asettaa kehitettävälle hakupalvelulle myös haasteita, joita ovat esimerkiksi kielikysymykset sekä saamelaisten huoli kulttuuriperintönsä väärinkäytöstä. Alkuperäiskansaan liittyvän aineiston käyttöön liittyvät eettiset näkökohdat ja eettisten ohjeiden laatiminen onkin yksi hankkeen keskeinen osa-alue.

Hajallaan oleva arkistoaineisto

Hankkeessa on siis selvitetty saamelaisiin liittyvien arkistoaineistojen sijainteja sekä sitä, ovatko materiaalit digitoituja vai digitoimattomia. Näistä aineistoista ei ole aikaisemmin tehty laajaa kartoitusta, ja hankkeen tavoitteena on tarjota helpompi pääsy jo digitoituihin aineistoihin sekä kerätä tietoa muista aineistoista yhden palvelun alle. Tämä tieto on tärkeää sekä saamelaisille yhteisöille että saamentutkimukselle.³ Lisäksi hankkeessa mukana oleville Suomen ja Norjan Saamelaisarkistoille⁴ on tärkeää saada parempi

1. *Tandanya. Adelaide Declaration*. Expert Group on Indigenous Matters, International Council on Archives, ICA Indigenous Matters Summit, Adelaide, Australia 25.10.2019, https://www.ica.org/sites/default/files/tandanya_adelaide_declaration_eng.pdf (21.9.2020).

2. Pohjoismaisen hankkeen partnerit ovat Saamelaisarkistot Inarissa ja Kautokeinosssa, sekä Lapin, Oulun ja Uumajan yliopistot. Hanketta johtaa Lapin yliopiston professori Jonna Häkkinen. Ks. hankkeen kotisivut <https://digisamiarchives.com>.

3. Ks. esim. Saara Tervaniemi, Kymmenen ongelmaa, jotka yhteisöään tutkiva saamelainen kohtaa. *Rohkeus-blogi* 17.9.2020, Koneen Säätiö, https://koneensaatio.fi/kymmenen-ongelmaa-jotka-yhteisöään-tutkiva-saamelainen-kohtaa/?fbclid=IwARocyXfWKmxBnqws6df-GHPEqSQ4AY8uxivhS7_OVn_VosTIIQZO6DNmTvM (21.9.2020).

4. Toisin kuin Norjassa ja Suomessa Ruotsissa ja Venäjällä ei ole toistaiseksi erillistä saamelaisarkistoa.

kuva aineistoista, jotka sijaitsevat muualla Euroopassa.

Saamelaisessa kulttuurissa suullinen perimätieto on ollut merkittävä tapa tiedon siirtämisessä ja säilyttämisessä sukupolvelta toiselle. Pohjoismaissa Kansallisarkistojen hallussa oleva saamelaisia koskeva aineisto on kuitenkin pitkälti viranomaisaineistoa, joskin ne sisältävät myös joitakin yksityisarkistoja. Suomessa yksityisarkistoaineisto on pääsääntöisesti toisen maailmansodan jälkeen syntyntä, sillä useat saamelaiset järjestöt ja toimijat ovat vaikuttaneet vasta sotien jälkeisenä aikana. Toinen maailmansota vaikutti myös osaltaan varhaisempien aineistojen tuhoutumiseen tai päätymiseen pois saamelaisalueelta. Näin ollen muualla Euroopassa sijaitsevilla kokoelmissa oleva vanhempi aineisto on tärkeää luotaessa kattavampaa kuvaa saamelaisia käsittelevästä arkistoaineistosta.

Hankkeen kartoituksessa saamelaisia koskevaa aineistoa on löytynyt tämän artikkelin kirjoittamisajankohtaan mennessä 13 Euroopan maasta, kaikkiaan 56 instituutista. Kartoituksessa esiin nousseista aineistoista mainittakoon esimerkkeinä Skotlannin Kansalliskirjaston kokoelmissa olevat vesivärimalaukset, jotka John Francis Campbell maalasi matkoillaan saamelaisalueella 1800-luvun puolivälissä, ja Norjan Kansalliskirjaston kokoelmissa olevat useiden norjalaistutkijoiden aineistot, käsikirjoitukset ja kirjeenvaihdot. Kymmeniä tuhansia valokuvia löytyy ympäri Eurooppaa, ja Suomessa esimerkiksi Museovirasto on digitoinut noin 7 500 saamelaisia käsittelevää kuvaa. Haastatteluja, joita löytyy muun muassa Kotuksen kokoelmista, on satoja tunteja. Audiovisuaalista aineistoa löytyy puolestaan esimerkiksi KAVI:n kokoelmista ja Viron Kansallisarkistosta. Aineistot täydentävät merkittävästi kuvaa saamelaisesta kulttuurista ja historiasta. Ne tarjoavat käyttäjälleen mahdollisuuden tarkastella aineistoa ajalta, josta saame-

laisalueella on muutoin säilynyt vain vähän saamelaisia koskevaa aineistoa.

Arkistot ja museot noudattavat omia käytänteitään kuvaillessaan aineistoja. Tarvittavien metatietojen lisäksi aineiston sisältöä kuvaillaan mahdollisuuksien mukaan. Puhuttaessa vanhoista aineistoista, jotka ovat syntyneet ei-saamelaisten tahojen toimesta, kuvailu on tapahtunut usein länsimaisesta näkökulmasta. Saamelaisten näkökulmasta kuvailu onkin ollut usein monella tapaa puutteellista ja aineistoon liittyvää alkuperäistä tietoa saattaa puuttua niiden yhteydestä. Myös aineistojen kuvailuun käytetty kieli on lähes aina muu kuin jokin saamenkielistä. Hankkeessa tuotettavassa hakupalvelussa kieliongelmaa pyritään ratkaisemaan tarjoamalla käyttäjille mahdollisuus hakea aineistoja entistä laajemmin pohjoissaameksi ja myös muilla saamenkielillä.

Eettiset ohjeet

Alkuperäiskansojen kulttuuriperintöön liittyvien aineistojen saatavuus on digitalisaation myötä helpottunut, mutta uusi tilanne nostaa esiin myös haasteita. Muun muassa kysymykset tiedollisesta itsemääräämisoikeudesta⁵ sekä kulttuuriperinnön palauttamisesta digitaalisessa muodossa⁶ saamelaisyhteisöille ovat johtaneet useat instituutit kehittämään eettisiä ohjeistuksia alkuperäiskansan kulttuuriperinnön käyttöön liittyen. Esimerkkeinä voidaan mainita Australian Institute of Aboriginal and Torres Strait Islander Studies -yksikön ohjeistus⁷ eettisestä alkuperäiskansatutkimuksesta, Smithsonian National Museum of the American Indian -laitoksen ohjeistus⁸ eräiden olennaisten alkuperäiskansaan liittyvien käsitteiden hahmottamiseksi sekä erityisesti arkistoja käsittelevä *Protocols for Native American Archival Materials*⁹.

Myös Digital Access to Sámi Heritage Archives -hankkeessa laaditaan eettinen ohjeistus

5. Tahu Kukutai & John Taylor (toim.) *Indigenous Data Sovereignty. Toward an Agenda*. ANU Press 2016. Acton, Australia.
6. Kimberly Christen, Opening Archives. Respectful Repatriation. *The American Archivist* 4:1 (2011), 185–210.
7. *Guidelines for Ethical Research in Australian Indigenous Studies*. Australian Institute of Aboriginal and Torres Strait Islander Studies (2012), <https://aiatsis.gov.au/sites/default/files/docs/research-and-guides/ethics/gerais.pdf> (21.9.2020).
8. *Framework for Essential Understandings about American Indians*. Native Knowledge 360°. Smithsonian National Museum of the American Indian, <https://americanindian.si.edu/nk360/pdf/NMAI-Essential-Understandings.pdf> (21.9.2020).
9. *Protocols for Native American Archival Materials*. First Archivists Circle 2007. Ohjeet kehitti First Archivist Circle -ryhmä, johon kuului asiantuntijoita arkistoista, kirjastoista, museoista sekä historian ja antropologian alalta. Ryhmä edusti useita alkuperäiskansayhteisöjä ja ohjeet on sittemmin hyväksynyt myös The Society of American Archives, <http://www2.nau.edu/libnap-p/protocols.html> (24.9.2020).

hakupalvelun kautta tavoitettavien arkistoaineistojen käytölle. Taustalla on edellä mainittu saamelaisyhteisön huoli kulttuuriperinnön väärinkäytöstä ja virheellisten tietojen levittämisestä saamelaiskulttuuriin liittyen. Esimerkiksi matkailuteollisuudessa on toisinaan hyödynnetty saamelaisen kulttuurin tunnuksia kestävämmällä tavalla.¹⁰ Myös kansainvälisesti kulttuuriperinnön käyttö on herättänyt huolta alkuperäiskansayhteisöissä ja erilaisia eettisiä ohjeistuksia onkin tänä päivänä runsaasti. Hankkeessa laadittava ohjeistus toteutetaan yhteistyössä saamelaisyhteisöjen kanssa ja se koostuu tiivistetysti kolmesta osa-alueesta.

Ensinnäkin hankkeen puitteissa selvitetään ja arvioidaan kulttuuriperintöä koskevaa lainsäädäntöä, painopisteen ollessa arkistolainsäädännössä sekä immateriaalioikeuksia¹¹ koskevilla säännöksillä. Kyse on yksinkertaisuudessaan siitä, minkälaista suojaa kulttuuriperintöä sisältävät arkistoaineistot voivat saada ja toisaalta siitä, millaisia reunaehdot lainsäädäntö asettaa aineistoista määräämiselle. Kyse on ennen kaikkea niiden kohtien paikantamisesta, joissa saamelaisyhteisöt kokevat suojan riittämättömäksi. Esimerkiksi immateriaalioikeusjärjestelmän on tietyiltä osin katsottu olevan ristiriidassa saamelaisien oikeuskäsitysten kanssa. Näitä ”aukko-kohtia” voidaan yrittää paikata eettisellä ohjeistuksella.

Toiseksi, hankkeessa selvitetään, millaisia ohjeistuksia on käytössä muissa alkuperäiskansayhteisöissä. Tarkoituksena on kartoittaa niitä ongelmakohtia ja tärkeiksi koettuja seikkoja, jotka

ovat kenties yhteisiä eri alkuperäiskansoille ja voidaan siten ottaa huomioon myös hankkeessa laadittavassa ohjeistuksessa. Kolmantena osa-alueena laaditaan eettinen ohjeistus näiden kahden työpaketin pohjalta yhteistyössä saamelaisyhteisöjen kanssa. Tämä tapahtuu erilaisten työpajojen ja pilotoinnin kautta. Hankkeen ohjausryhmässä on myös Saamelaiskäräjien edustajia, jotka antavat työstä palautetta sen edetessä.

Millaisia seikkoja kansainvälisestä eettisten ohjeiden aineistosta sitten on noussut esiin? Eräs ohjeistuksissa toistuva kysymys on alkuperäiskansojen oikeuskäsitysten ja immateriaalioikeusjärjestelmän väliset erot. Tämä tulee esiin muun muassa puhuttaessa omistusoikeuksien syntyisestä kulttuuriperintöön. Useimmissa maissa esimerkiksi tekijänoikeusjärjestelmän keskiössä on ajatus yksittäisestä teoksen luojasta, esimerkiksi taiteilijasta, jolle oikeus teokseen syntyy. Kuten esimerkiksi *First Nations Ethics Guide on Research and Aboriginal Traditional Knowledge* -keskustelupaperissa todetaan, alkuperäiskansat näkevät oikeudet kulttuuriperintöön kuitenkin enemmänkin kollektiivisina ja myös kollektiivisesti määrättävinä.¹² Toinen ongelmakohta on käsityön perinteisesti heikko immateriaalioikeudellinen suoja.¹³ Juuri käsityöt ovat merkittävä osa useiden alkuperäiskansojen kulttuuriperintöä.¹⁴ Kaiken kaikkiaan perustavanlaatuisena ongelmana on immateriaalioikeuksien vahva taloudellinen painottuneisuus, kun taas alkuperäiskansojen kulttuuriperinnön suojaamisen näkökulmasta keskeisiä ovat esimerkiksi yhteisölliset ja sosiaaliset näkökulmat.¹⁵

10. Tämän seurauksena Saamelaiskäräjät ovat tuottaneet matkailua koskevan erillisen ohjeistuksen. Ks. *Vastuullisen ja eettisesti kestävän saamelaismatkailun toimintaperiaatteet*. Saamelaiskäräjät 2018, https://www.samediggi.fi/wp-content/uploads/2018/11/Vastuullisen-ja-eettisesti-kest%C3%A4v%C3%A4n-saamelaismatkailun-toimintaperiaatteet_hyv%C3%A4ksytty_24092018-3.pdf (21.9.2020).

11. Immateriaalioikeudet, eli aineettomat oikeudet, jaetaan perinteisesti tekijänoikeuteen lähioikeuksineen ja teollisoikeuksiin. Alkuperäiskansoihin liittyvien immateriaalioikeuksien osalta kyse on useimmiten juuri tekijänoikeudesta eli tekijän yksinoikeudesta päättää teoksensa käytöstä. Teollisoikeuksiin luetaan patenttioikeus, hyödyllisyysmallioikeus, mallioikeus, tavaramerkkioikeus, toiminimioikeus, integroitujen piirien suoja ja kasvinjalostajan oikeus. Näistä patenttioikeus ja tavaramerkkioikeus ovat myös toisinaan olleet keskusteluissa liittyen alkuperäiskansojen oikeuksiin.

12. *First Nations Ethics Guide on Research and Aboriginal Traditional Knowledge*. Assembly of First Nations Environmental Stewardship Unit 2009, 15, https://www.afn.ca/uploads/files/rp-research_ethics_final.pdf (21.9.2020).

13. Pirkko-Liisa Haarmann, *Immateriaalioikeus*. Talentum 2014, 58; ks. myös Tuomas Mattila, *Saamelaisen tarpeen henkisen omaisuuden suojaan tekijänoikeussuojan ja tavaramerkkisuojan näkökulmasta*. Erityisesti duodji käsityön ja saamenpuuvun osalta. Opetus- ja kulttuuriministeriön julkaisuja 2018:39. Opetus- ja kulttuuriministeriö 2018, 38–39.

14. Ks. esim. World Intellectual Property Organization, Intellectual Property and Traditional Handicrafts. Background Brief 2016, https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_tk_5.pdf (24.9.2020).

15. Ks. esim. Rosa Ballardini, Heidi Härkönen & Iris Kestilä, Intellectual property rights and indigenous dress heritage. Teoksessa Marcelo Corrales Compagnucci, Helena Haapio, Margaret Hagan & Michael Doherty (toim.) *Towards more social planning types of practices via user-centric approaches in Legal Design. Integrating Business, Design and Legal Thinking with Technology*. Edward Elgar 2021, tulossa.

Muita tärkeitä huomioita ovat kysymykset hyötyjen jakaantumisesta sekä vapaasta, ennakkollisesta ja tietoisesta suostumuksesta. Hyötyjen jakaantuminen tarkoittaa lyhyesti sitä, että tutkimuksen tulosten tulisi hyödyttää jollain tavalla myös alkuperäiskansaa, mikäli siinä hyödynnetään alkuperäiskansojen tietoutta tai työpanosta.¹⁶ Useissa ohjeistuksissa nouseekin esiin kysymys tutkimusaineiston säilyttämisestä ja hyödyntämisestä tutkimuksen jälkeen siten, että alkuperäiskansalla on riittävä hallinta ja pääsy aineistoihin. Esimerkiksi *Aboriginal Knowledge and Intellectual Property Protocol Community Guide* -ohjeistuksessa todetaan, että tutkimustieto ja tallenteet tulee säilyttää siten, että alkuperäiskansa voi ne löytää ja käyttää niitä.¹⁷ Kyseessä voi olla myös taloudellinen hyöty. Esimerkiksi *Frozen*-elokuvien (Disney 2013, 2019) tiimoilta on käyty keskustelua saamelaisien kulttuuriperinnön hyödyntämisestä. *Frozenin* ensimmäisessä osassa yhden päähenkilöistä on katsottu edustavan saamelaiskulttuuria. *Helsingin Sanomien* haastattelussa Siidamuseon amanuessi Áile Aikio peräänkuuluttikin vuonna 2016 saamelaisien elokuvantekijöiden osallistamista jatko-osan tekemiseen¹⁸ ja siten hyötyjen palauttamista yhteisölle: ”Ei saamelainen kulttuuri ole jotakin, jonka voi vain ottaa ja tehdä sillä rahaa.”¹⁹ Jatko-osaa valmistellessaan Disneyn lähetystö kävi tiedonkeruumatkalla Norjan ja Suomen Lapissa, muun muassa Siidamuseossa.

Vapaa, ennakkollinen ja tietoinen suostumus puolestaan viittaa ohjeistuksissa useimmiten

periaatteeseen, jonka mukaan alkuperäiskansoilla on oikeus antaa tai vetää pois suostumuksensa sellaisten projektien osalta, jotka vaikuttavat heihin tai heidän alueisiinsa. Lisäksi periaatteeseen on katsottu kuuluvan oikeus vaikuttaa niihin tapoihin, joilla projektia suunnitellaan, toteutetaan ja valvotaan.²⁰ Periaatteen juuret ovat kansojen itsemääräämisoikeudessa. Mitä saamelaisia koskeviin arkistoaineistoihin tulee, ongelma syntyy juuri kolonialismin historiasta. Aineistot, jotka ovat nyt julkisesti saatavilla ja vapaasti hyödynnettävissä, on saatettu hankkia olosuhteissa, jotka eivät kestäisi nykypäivän eettistä tarkastelua. Lisäksi maailmalla on keskusteltu alkuperäiskansoille pyhien tai muulla tavoin erityisen sensitiivisten aineistojen julkaisemisesta. Esimerkiksi British Museum julkaisi 1,9 miljoonaa kuvaa vapaasti hyödynnettäväksi keväällä 2020.²¹ Myöhemmin Twitterissä heräsi kiivasta keskustelua päätöksestä, kun kävi ilmi, että kohteiden joukossa oli esimerkiksi kuvia ihmisjäännöksistä. Keskustelussa nostettiin esiin myös olosuhteet, joissa esineitä on alun perin päätyneet museon huostaan.

Edellä mainittuja, sekä monia muita, tutkimusaineistoihin liittyviä kysymyksiä pohdittiin lokakuussa 2019 Lapin yliopistossa järjestetyssä kansainvälisessä työpajassa ”Ethical Challenges of Storing, Accessing and Using Research Data Containing Indigenous Knowledge”. Työpaja järjestettiin yhteistyössä Digital Access to the Sámi Heritage Archives -hankkeen, saamentutkimuksen eettisiä ohjeita paraikaa laativan työryhmän²² ja arktisen alueen alkuperäiskansatutkimuksen

16. Iiris Kestilä, Saamelaisien kulttuuriperintöä koskevien arkistoaineistojen käytön eettiset ohjeet. *Tieteessä tapahtuu* 38, 3 (2020), 52–53.
17. Margaret Orr, P. Kenny, I. Gorey, A. Mir, E. Cox, & J. Wilson, *Aboriginal Knowledge and Intellectual Property Protocol. Community Guide*. Desert Knowledge Cooperative Research Centre Alice Springs, NT 2009.
18. Elokuvan ensimmäisen osan jälkeen Disney on pyrkinyt parantamaan toimintaansa ja *Frozen 2* -elokuvaa tehtiinkin yhteistyössä saamelaisista koostuvan asiantuntijaryhmän kanssa. Ks. Tiia Haapakangas, Disney-prinsessatkin tulevat Lappiin. Saamelaiset tekivät historiallisen sopimuksen kulttuuriperinnön hyödyntämisestä *Frozen*-elokuvassa. *Lapin Kansan* 12.10.2019.
19. Mikko-Pekka Heikkinen & Jussi Pullinen, Disney kävi Inarissa tutkimassa saamelaista elämää *Frozenin* jatko-osaan. Saamelaiset haluavat korvausta. *Helsingin Sanomat* 23.9.2016.
20. *Free Prior and Informed Consent. An indigenous peoples' right and a good practice for local communities*. Manual for project practitioners. Food and Agriculture Organization of the United Nations 2016, <http://www.fao.org/3/a-i6190e.pdf>, 13 (24.9.2020).
21. Ks. *Open Culture* 30.5.2020, <http://www.openculture.com/2020/04/the-british-museum-puts-1-9-million-works-of-art-online.html> (21.9.2020).
22. Suomessa käynnistyi keväällä 2018 Saamentutkimuksen eettiset ohjeet -työryhmä, jonka puheenjohtajana toimii arktisen alkuperäiskansatutkimuksen tutkimusprofessori Rauna Kuokkanen Lapin yliopistosta. Työryhmään kuuluvat Lapin, Oulun ja Helsingin yliopistojen saamen- ja alkuperäiskansatutkimuksesta vastaavat professorit ja apulaisprofessorit sekä kolmen keskeisen saamelaisinstituution eli Saamelaiskäräjien, Saamelaismuseo Siidan ja Saamelaisalueen kou-

tutkijaverkoston²³ kanssa. Työpajassa tarkasteltiin muun muassa tutkimuksen suunnitteluun ja toteutukseen, aineistojen käsittelyyn ja raportointiin sekä aineistojen tallentamiseen ja jatkokäyttöön liittyviä aiheita. Keskustelua heräsi muun muassa siitä, milloin tutkimusaineistot voidaan katsoa palautetuksi yhteisölle sekä onko aineistoihin pääsyä mahdollista rajoittaa.²⁴

Käyttäjakeskeinen suunnittelu ohjenuorana

Arkistoaineistojen käytön eettisen ohjeistuksen kehittämisen ohella saamelaisten arkistoaineistojen digitaalisen hakupalvelun kehittämisessä on painottunut käyttäjakeskeinen suunnittelu. Sillä tavoitellaan hakupalvelun hyvää käytettävyyttä ja käyttäjäkokemusta. Yleisesti käyttöliittymäsuunnittelun alalla painopiste on viime vuosikymmenenä siirtynyt puhtaasta käytettävyyden arvioinnista hyvän käyttäjäkokemuksen tavoitteluun. Hyvä käytettävyyttä tarkoittaa, että palvelua voidaan käyttää sujuvasti siihen, mihin se on tarkoitettu, ja sen käyttö on tehokasta ja miellyttävää. Käyttäjäkokemus on käytettävyyttä laajempi käsite, ja siihen vaikuttavia tekijöitä ovat muun muassa käyttöliittymän estetiikka, käyttäjän mielenkiinnon herättäminen ja tavoiteltujen arvojen välittyminen käyttöliittymän suunnittelun kautta.

Käyttäjakeskeisen suunnittelun periaatteiden mukaan kohderyhmät ovat mukana palvelun kehittämisessä sen eri vaiheissa. Hankkeessa tämä tarkoittaa perehtymistä palvelun käyttäjäryhmien odotuksiin ja tarpeisiin sekä palveluprototyypin testaamista ja palautteen keräämistä käyttäjiltä kehitystyön eri vaiheissa. Hakupalvelun yhteydessä korostuu kaksi pääasiallista käyttäjäryhmää – saamelaiset, jotka etsivät tietoja kulttuuriperinnöstään, sekä arkistoja työssään käyttävät ihmiset, käytännössä arkistonhoitajat ja tutkijat. Hakupalvelun tulee pystyä sujuvasti palvelemaan molempia pääkäyttäjryhmiä sekä ottamaan huomioon myös käyttäjät, joilla ei ole aiempaa kokemusta arkistomateriaaleista.

Käytännössä käyttäjakeskeinen suunnittelu on toteutettu järjestämällä yleisölle avoimia

pilotointitapahtumia sekä käytettävyydestäusta ja palautteen keräämistä tapahtumissa, joissa prototyyppiä on demonstroitu yleisölle. Hanke on esimerkiksi järjestänyt pilotointi-iltapäivän Uumajan saamelaiskahvilassa, ja palvelua on esitelly Skabmagovat-elokuvatapahtuman yhteydessä Inarissa. Tutkijoiden keräämän palautteen perusteella käytettävyyshaasteisiin on puututtu, hakupalvelun ulkoasua on kehitetty visuaalisesti mielenkiintoisempaan suuntaan ja uusia ominaisuuksia, kuten karttapohjaista hakua, on kehitetty.

Eettisen ohjeistuksen integrointi käyttöliittymään on ollut tärkeä osa käyttäjakeskeistä suunnittelua, ja ohjeistuksen ymmärrettävyyteen ja löydettävyyteen on kiinnitetty erityistä huomiota. Kehittämäämme eettisten ohjeiden luonnosta on myös pilotoitu edellä mainituissa tilaisuuksissa Inarissa ja Uumajassa. Saadun palautteen pohjalta ohjeistuksen luonnosta on päivitetty sisällöllisesti, mutta yllättävästi osallistujat ovat kiinnittäneet enemmän huomiota ohjeiden muotoon. Palautteen perusteella onkin käynyt selväksi, ettei ohjeistus voi olla monisivuinen tekstimassa nettisivun alalaidassa vaan ohjeet täytyy pystyä esittämään saavutettavalla ja ymmärrettävällä tavalla. Tältä osin hankkeessa ollaankin ideoitu esimerkiksi pakollista lyhyttä testiä ennen hakupalveluun pääsyä tai sarjakuvamuotoista ohjeistusta.

Lopuksi

Kysymys arkistoaineistojen eettisesti kestävästä käytöstä on monisyinen ja vaikea, osittain johtuen niistä seikoista, joita tässä tekstissä on kuvattu. Ongelma lienee mahdollista tiivistää seuraavasti: ne instituutiot ja rakenteet, joiden puitteissa toimimme, ovat syntyneet pitkän ajan kuluessa valtaväestön vaikutuksesta. Projektin puitteissa on esimerkiksi pohdittu paljon eettisten ohjeiden ja lainsäädännön suhdetta: tältä osin on käynyt selväksi, ettei voimassa oleva lainsäädäntömme aina vastaa saamelaisten oikeuskäsityksiä. Kuten edellä on esitetty, tämä käy ilmi esimerkiksi suh-

lutuskeskuksen edustajat. Työryhmän tarkoituksena on valmistella saamentutkimukseen eettiset periaatteet, jollaiset monilla alkuperäiskansoilla jo on. Työryhmä on myös kutsunut jäseniä neuvottelukuntaan, jonka tehtävänä on tukea työryhmää.

23. Learning from Indigenous Community-based Researchers Engaged in Science around the Arctic -tutkijaverkoston johtajana Lapin yliopistossa toimi tutkimusprofessori Florian Stammer.

24. Ks. Kestilä 2020, 51–52.

teessa immateriaalioikeusjärjestelmään. Toisaalta lainsäädännön muuttaminen arkistoaineistojen käytön osalta ei ole aivan yksinkertaista. Vaikka esimerkiksi Suomessa arkistoja säännellään erityisesti arkistolailla (831/1994), niitä koskevia yksittäisiä säännöksiä on myös useissa muissa laeissa, kuten hallintolaissa (434/2003), laissa viranomaisten toiminnan julkisuudesta (621/1999), tietosuolaissa (1050/2018) sekä tekijänoikeuslaissa (404/1961). Lisäksi kunkin oikeudenalan taustalla vaikuttaa erilaisia periaatteita ja teorioita, jotka niin ikään edustavat länsimaista ajattelutapaa. Muiden maiden muistiorganisaatioita koskevat puolestaan omat lakinsa ja käytänteensä, jotka vaikuttavat niiden hallussa olevaan aineistoon, sen hallinnointiin ja käyttöön.

Näin ongelma alkaa hahmottua: ei riitä, että muutettaisiin yksi säännös, vaan meidän tulee huomioida eri lakeihin pirstaloitunut kokonaisuus. Lisäksi tulisi jatkaa sitä keskustelua, jota esimerkiksi immateriaalioikeuden saralla on jo jonkin aikaa käyty, ja jonka päämäärä on uudelleenajattelulla oikeudenalan tarkoitusta ja soveltamista ohjaavaa teoriapohjaa. Vaikka lainsäädännön muuttaminen on tärkeä päämäärä, lienee realistista todeta, ettei se ole ratkaisu niihin ongelmiin, jotka vaativat ratkaisua tässä ja nyt. Kenties ikuisuuskysestä siitä, luodaanko lainsäädännöllä yhteiskunnallista todellisuutta vai luoko yhteiskunnallinen todellisuus lainsäädännön, on mahdollista näissä puitteissa ajatella siten, että voimme konkreettista ja tässä hetkessä tapahtuvaa toimintaamme muuttamalla vaikuttaa myös lainsäädännön muuttumiseen. Olemme projektissa katsoneet, että esimerkiksi eettiset ohjeet ovat tässä tärkeä instrumentti.

Tämänkaltaiset instrumentit ovat myös arkistolle tärkeitä luotaessa uusia käytänteitä tai päivitettäessä jo olemassa olevia. Saamelaisarkisto pyrkii työssään ottamaan huomioon saamelaisyhteisön toiveita toimintatapojen ja käytänteiden suhteen. Kuten todettua länsimaisista lähtökohdista luodut käytänteet eivät aina ole yhteneviä saamelaisen tapaoikeuden tai yhteisöomistajuuden käsitteiden kanssa. Käytänteiden muuttaminen tai alkuperäiskansallistaminen on helpompaa kuin varsinaisten lakien muuttaminen. Maailmanlaajuisesti tämän kaltaisista toimintatavoista on olemassa esimerkkejä, joiden toimivuutta tulee pohtia myös saamelaiskontekstissa.

Maija Mäkilä työskentelee Digital Access to the Sámi Heritage Archives -hankkeen projektipäällikkönä Saamelaisarkistossa/Kansallisarkistossa.

Sähköposti: maija.makikalli@arkisto.fi.

Iiris Kestilä on oikeustieteen väitöskirjatutkija Lapin yliopistossa. **Sähköposti:** iiris.kestila@ulapland.fi.

Juha Heinonen työskentelee ylitarkastajana Saamelaisarkiston/Kansallisarkiston tutkimus- ja asiantuntiapalveluissa. **Sähköposti:** juha.heinonen@arkisto.fi.

Jonna Häkkinen on Digital Access to the Sámi Heritage Archives -hankkeen johtaja ja teollisen muotoilun professori Lapin yliopistossa sekä tietotekniikan dosentti Oulun yliopistossa.

Sähköposti: jonna.hakkila@ulapland.fi.